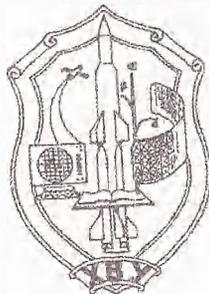

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО НАУКИ І ОСВІТИ УКРАЇНИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
ХАРКІВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО УНІВЕРСИТЕТУ
СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ, ПЕДАГОГІКА,
ПСИХОЛОГІЯ

Випуск XII

Харків – 2001

УДК [13+14+37.01+159.9] (06)

Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Харків: ХВУ, 2001. – Вип. XII. – 256 с.

Призначені для викладачів, науковців, ад'юнктів, слухачів і курсантів, а також усіх, хто цікавиться проблемами соціальної філософії, педагогіки і психології.

Затверджено до видання вченою радою Харківського військового університету (протокол № 59 від 31 жовтня 2001 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Шестопалова Л.Ф. - доктор психологічних наук, професор (голова редакційної колегії); **Мануйлов С.М.** - кандидат філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Рибалка В.Г.** - кандидат філософських наук, доцент (відповідальний секретар); **Бочарова С.П.** - доктор психологічних наук, професор; **Будко В.В.** - доктор філософських наук, професор; **Горlach М.І.** - доктор історичних наук, професор; **Кривуля О.М.** - доктор філософських наук, професор; **Паюсов К.А.** - доктор філософських наук, професор; **Подберезький М.К.** - доктор педагогічних наук, професор; **Сухина В.Ф.** - доктор філософських наук, професор; **Афанасенко В.С.** - кандидат психологічних наук; **Дусавицький О.К.** - доктор психологічних наук, професор; **Іванова О.Ф.** - доктор психологічних наук, професор; **Кочарян О.С.** - доктор психологічних наук, доцент; **Лішатов І.І.** - кандидат психологічних наук; **Сохань Л.В.** - доктор філософських наук, член - кореспондент АН України; **Золотухіна С.Т.** - доктор педагогічних наук, професор; **Лозова В.І.** - доктор педагогічних наук, член - кореспондент АН України; **Нечепоренко Л.С.** - доктор педагогічних наук, професор; **Троцько Г.В.** - доктор педагогічних наук, професор; **Школа В.В.** - доктор філософських наук, професор.

Наукові записки Харківського військового університету зареєстровані Вищою Атестаційною Комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання з філософських, педагогічних і психологічних наук (біюлетень ВАК України №4, 6, 1999 р.).

Адреса редакційної колегії: 61043, Харків, м. Свободи, 6. ХВУ,
відповідальний секретар, тел. 43-11-23

ISBN 966-623-118-2

© Харківський військовий університет, 2001

© Харківський національний університет, 2001

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

УДК 13.130.3

Даниш'ян О.Г., доктор філософських наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОЇ СФЕРИ В ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Дослідження досвіду трансформації посттоталітарних країн до нової форми суспільно-політичного буття переконливо підтверджує ідею про те, що ефективність перетворень в економічній сфері жорстко детермінована інституціональним закріпленням цих перетворень у політичній і правовій сферах життя суспільства. Звідси роль базових, політико-правових факторів у перехідних суспільствах помітно зростає і найчастіше виходить на перший план у порівнянні з базовими явищами. Усе це визначає необхідність особливої уваги правлячої еліти до формування духовної сфери транзитних суспільств.

Якщо в країнах, у яких панують тоталітарні й авторитарні режими, для створення і підтримки гомогенності і стабільності соціальної системи, підвищення її керованості використовується придушення небажаних цінностей і інтересів, уніфікація основних компонентів духовної сфери, то в перехідних суспільствах такий штучний монізм цінностей і інтересів неможливий. У процесі трансформації суспільства він досить швидко “розмивається”, а нерідко і “вибухає”, поступаючись місцем плюралізму нових ціннісних орієнтацій. Однак такий несвідомий плюралізм, не заснований на консенсусі з приводу базових, життєво важливих для суспільства цінностей і інтересів, призводить не до удосконалення соціуму і його консолідації, а до його розвитку найбільш драматичним шляхом. Одна частина суспільства прагне повернутися до колишньої єдності, гомогенності, інша – бажає ще глибокої плюралізації сфери духовного життя, цінностей і інтересів, випереджуючи моральний контроль і оцінки, вважає вищим благом існування сам плюралізм.

З іншого боку, у духовній сфері перехідного суспільства часто спостерігається перевага локальної, групової лояльності над національною. Виявляються тенденції, коли величезна частина населення країни стає прихильною до груп та інститутів, які представляють місцеві або регіональні інтереси. Це у свою чергу також

як поверхню пам'яті, суспільство досягає прихованої переконливості своєї педагогіки, здатної втлумачувати етику, метафізику, політичну філософію через такі, здавалося б прості накази-поради, як "стій прямо", "не жестикулюй", "не тримай ніж у лівій руці" тощо.

Розгляд соматичної пам'яті засвідчує, що тіло людини не вміщується у біологічній ніші, воно потребує всебічного аналізу засобами філософії та соціології. Соціалізація тілесності показує, що родова та універсальна орієнтації індивіда тісно пов'язані з соціальним контекстом, в якому і розгортається діяльність людини, і вона приходить до просторового втілюваного буття, де поєднуються соматична та соціальна пам'ять людини. Соціальний світ людини виступає для нього начебто своєрідним виразником "колективної пам'яті" суспільства, виявляється джерелом й упорядковуючою силою для його спогадів. Пам'ять людини – це символічна реконструкція, відтворення минулого в теперішньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бахтин М.М.* Собрание сочинений. – М., 2000. – Т. 2.
2. *Валери П.* Избранное. – М., 1936.
3. *Корнилович Н.* Народний звичай на Холмщині і в Польщі бити хлопців на конях, міряючи землі // Етнографічний вісник. – К., 1928. – Кн. 6. – С.16-22.
4. *Богатирев П.Г.* Функции национального костюма в Моравской Словакии // Вопросы теории народного искусства. – М., 1971.
5. *Подорога В.А.* Власть и познание (археологические поиски М.Фуко). – М., 1989.
6. *Bourdieu P.* Outline of theory of practice. – Cambridge, 1977.

УДК 572

Мешков В.М., кандидат філософських наук, доцент

ТЕМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ РУЙНУВАННЯ ДУХОВНОГО ПРОСТОРУ КУЛЬТУРИ ЛЬвівської РУСИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІІ СТ.

На наш погляд, тематичний підхід утворює достатньо продуктивну дослідницьку програму, реалізація якої надає можливість проведенню систематичного аналізу ментальних просторів окремих культур, культурних регіонів, культурно-історичного процесу в цілому і, таким

чином, дозволяє глибше зрозуміти єдність і своєрідність окремих культур, світового культурно-історичного розвитку. Основою тематичного культурологічного аналізу є завдання виділення систем, з'ясування їх змісту, зв'язків між ними. Темати розглядаються надособистісні, відносно відокремлені, цілісні, ціннісно-мисленнєві утворення, які більшою або меншою мірою визначають цінні, ціннісні орієнтації людей. Множина тем утворює тематичний простір культури, який має складну структуру.

Із точки зору тематичного аналізу в кожній культурі, на кожній стадії її розвитку можна відзначити деяку сукупність тем-цінностей, приймаються представниками цієї культури як щось само собою зрозуміле, що не потребує визначення й обґрунтування. Такі теми звуться нами домінуючими. Вони утворюють стійкі системи, які називаємо фундаментальними тематичними структурами (ФТС). На нашу думку, ФТС генерує ціннісно-мисленнєвий простір культури в тому сенсі, що сукупність домінуючих тем утворює систему універсалій, які визначають зміст усіх інших тем-цінностей і, таким чином, становлять загальну структуру ментального простору культури.

У процесі культурно-історичного розвитку ФТС зазнає змін, оновлюється зміст домінуючих тем, їх відносини. Модернізація культури веде до оновлення тематичного простору культури. Коли енергетичний інтегруючий потенціал домінуючих тем і ФТС в цілому падає, культура вступає в смугу кризи, яка веде до руйнування ціннісно-мисленнєвого простору, падіння фундаментальних цінностей культури.

Ментальний простір культури Київської Русі в першій половині XIII ст. не був монолітним і однорідним. Він був розірваним власним існуванням двох ціннісно-тематичних центрів, що були джерелом діаметрально протилежних ціннісно-мисленнєвих орієнтацій: однієї легітимної – християнської ФТС й іншої нелегітимної, офіційно осуджуваної, язичницької. Язичеські домінуючі теми-ціннісні “натури”, “сили”, “роду”, “здобичі”, “вольниці”, незважаючи на зовнішній і загальний осуд в гріховності, становили так званий внутрішній невід’ємну природу давньоруської людини, що неусвідомлені стимули значною мірою визначили мотивацію характеру соціальних відносин. Православна церква, маючи підтримку князів, бояр та інших, не змогла подолати цього внутрішнього всюдисущого ворога.

Установлення панування татаро-монгольських ханів лягло важким духовним гнітом і визначило істотну перебудову ціннісно-мисленнєвого простору давньоруської культури. У тематичний простір увійшла ідея “царя” як невід’ємної, непереможної, абсолютної сили на зразок золотоординських ханів. На нашу думку, ця обставина недостатньо

враховується істориками, культурологами та ін. у дослідженнях. Після опису великих втрат під час завойовницького походу татаро-монгол на Русь звичайно констатується, що згодом татари обмежувалися збором данини, не займалися безпосередньо керуванням завойованих територій, не втручались в духовне і релігійне життя підлеглих народів, а після одержання московськими князями права від Золотої Орди збирати данину і зовсім установилася “тиша”.

Абсолютна влада сили татаро-монгольського хана лиховісною долею ввійшла у свідомість кожного слов'янина, паралізуючи волю і формуючи рабську психологію. Психічним проявом цієї всемогутньої сили влади була постійна напруга, що пронизує весь лад душі і духовної культури в цілому, відчуття страху. “І було бачити страшно і тремтливо, – пише літописець у Лаврентієвському літописі, – як у християнському роді страх, і сумнів, і нещастя поширювалися” [1, с.139]. Коли великий князь московський Дмитро Іванович довідався про похід Мамає на Русь, він у рятівній молитві сказав: “Ти ж, господи, цар, владика, світлодавець, не створи нам, господи, того, що батькам нашим створив, навівши на них і на їхні міста злого Батия, тому що ще і зараз, господи, той страх і трепет великий у нас живе” [2, с. 141].

Тема “страху”

Тема “страху”, джерелом якої в остаточному підсумку була воля і сваволя татаро-монгольського хана (“царя”), була найважливішою темою колективного несвідомого у руській культурі, що домінує, аж до початку XVI ст., коли міжусобиці золотоординських ханів призвели до розпаду Золотої Орди і до втрати невідворотного характеру зовнішньої погрози.

Після Куликовської битви був лютий напад Тохтамиша. Дмитро Донський, не встигнувши підготуватися, утік, а Москва була розграбована, спалена, безліч людей загинуло. Атмосфера страху була відновлена. “І хто з нас, брати, – вигукує автор “Повісті про навалу Тохтамиша”, – не злякається, бачачи таке сум’яття Російської землі!” [2, с. 203]. Страх перед татарами глибоко сидів і в серці вже могутнього Івана III. Послання ростовського архієпископа Вассіана Рило Іванові III, закликаючи російського самодержця рішуче виступити проти хана Ахмата, добре передає панічний стан царя й у цілому російського суспільства: “Відклади весь страх, будь сильний допомогою господа, його владою і силою...” [3, с. 527]. Слід зазначити істотну відмінність страху перед татаро-монголами від відчуття небезпеки, що виходить від набігів печенігів, половців. Погроза останніх не була невідвратною, не носила характеру абсолютної, усе гнітючої сили. З половцями на рівних, зі змінним успіхом воювали давньоруські князі. Влада татаро-монгол своєю лютою жорстокістю важким котком роздавила волю до

опору не тільки в народній масі, але й у князів, тому що найменший протест придушувався найсуворішим чином. Наприклад, після знищення у Твері в 1327 р. ханського посла Шевкала, чи Щелкана, і супроводжуваних його людей було послано татарське військо, що попало міста і села, вивело в полон багато людей, поклавши, за словами літописця, порожню всю землю Руську. Коли смоленський князь Іван Олексійович не підкорився Орді і відмовився виплачувати данину, то хан Узбек у 1340 р. послав військо в Смоленське князівство і спустошив його.

Татарські насильства одержали релігійне пояснення. Основною розумовою схемою давньоруського світосприймання залишалося уявлення про безпосередню і постійну божественну участь у житті людей, трансцендентної причини всього, що відбувається. Тому всі перемоги й успіхи розглядалися винятково як знак божественної допомоги і підтримки, а всі природні і соціальні негоди і потрясіння як відплата за гріхи. При цьому безпосереднім носієм зла, як вихідної надчуттєвої причини, є диявол, що виступає як засіб божественного покарання. Татарські злодіяння, таким чином, відбувалися із санкції і з волі Бога, пристрасним виконавцем якої був диявол, що направляє татар. Колективна провина людей викликала кару безпосередньо Бога, а індивідуальні провини (князівські усобиці, наприклад) належать до компетенції диявола і покарання менш суворе, має локальний характер. Покарання Бога є випробування, орієнтоване на добро. Диявольське діяння є чисте зло. “Хто, брати, і батьки, і діти, не заплаче, – пише літописець, – бачачи таке боже покарання всій Руській землі? За гріхи наші Бог напустив на нас поганих; адже Бог, у гніві своєму, приводить іноплеменників на землю, щоб переможені ними люди звернулися до нього; а міжусобні війни бувають через мару диявола. Адже Бог хоче не зла, але добра людям; а диявол радується жорстокому убивству і кровопролиттю. А якщо яка-небудь земля згрішила, Бог карає її смертю, чи голодом, чи навалюю поганих, чи посухою, чи сильним дощем, чи пожежею, чи іншими покараннями; і потрібно нам покаятися і жити, як велить Бог [1, с.169]. Кара Бога носить двоякий характер – як покарання за гріхи і як крайній засіб для наставляння на шлях виправлення. При описі узяття татарами Києва літописець пише: “І стояв у місті через наші гріхи і несправедливість великий плач, а не радість. За множення беззаконь наших навів на нас Бог поганих, не їм покровительствуючи, але нас караючи, щоб ми утрималися від злих справ. Такими карами страчує нас Бог – навалюю поганих; адже це бич його, щоб ми звернули з нашого поганого шляху” [1, с.139].

Примітно, що татари, подібно до половців, були функцією караючого меча за відступ слов'ян від християнських заповідей, самі

розглядалися як абсолютне зло і будуть свого часу обов'язково покарані. Сваюля татаро-монголів створила атмосферу насильства як норму соціального буття, що набула всеосяжного характеру.

Утрата князями свого обличчя

Життя не тільки особистості, цілого народу виявилось психічно роздавлене. Сила влади золотоординського царя, татарські насильства і викликаний ними страх мали деморалізуючий вплив на руських князів. Давньоруські князі не тільки створювали, але і були носіями абсолютних цінностей культури Київської Русі: влади, сили, слави, східнослов'янської доблесті та ін. Ці якості, які вони виявляли постійно (можна казати щодня), здавалося, були їх непорушним природним додатком з часів Рюрика. Особистість князя була недоторканою, абсолютною цінністю. Князі чи вмирили природною смертю, чи гинули в бою. Фізична образа гідності князя чи його страта були немислимі в Київській Русі. Незважаючи на постійні сварки, розбрати, усобиці, за всю історію Київської держави було лише кілька випадків фізичного каліцтва чи страти князя, що викликали потрясіння всього давньоруського суспільства і залишилися аномаліями. Усі ці цінності й основоположний зразок князя були зруйновані Золотою Ордою. Можна сказати, що князі утратили своє обличчя.

Володіння князя своєю долею стало умовним, залежало від волі і сваволі татаро-монгольського царя. Кожен князь повинен був їздити з подарунками в Золоту Орду, демонструючи свою залежність, вірнопідданість хану, терпіти, подібно до раба, усілякі приниження й образи. Їздити в Орду змушені були навіть два найдужчих і незалежних князі Данило Романович Галицький і Олександр Ярославович Невський. С.М.Соловйов так описує знущання і страту тверських князів Михайла й Олександра в Золотій Орді. Князь Михайло, незважаючи на небезпеку, викликану інтригами московського князя Юрія, відправився в Орду. За звичаєм, відніс подарунки всім князям ординським, дружинам ханським, самому хану і півтора місяці жив спокійно. Нарешті хан Узбек згадав про справу і призначив суд. Михайло захищався, але судді стояли явно за Юрія і його спільника татарина Кавгадія, причому останній був разом і обвинувачем, і суддею. Рішення суду було не визначеним. Однак у Михайла відібрали плаття, відібрали бояр, слуг і духівника, наклали на шию важку колоду і повели за ханом, що їхав на полювання; ночами руки Михайла забивали в колодки, і оскільки він постійно читав Псалтир, то отрок сидів перед ними і перегортав аркуші. Уже двадцять чотири дні Михайло терпів усякий нестаток, як один раз Кавгадій велів привести його на торг, скликав усіх позикодавців, велів поставити князя перед собою на коліна, величався і говорив багато прикрих слів Михайлові... біля нього

зібралася велика юрба греків, німців, Литви і Русі; тоді наближених сказав йому: "Пан князь! Бачиш, скільки народу дивиться на твою ганьбу, а колись вони чули, що ти був князем своєї; пішов би ти у свою вежу". Михайло встав і пішов додому. Під пір на очах його були завжди сльози, тому що він угадував, що Юрій і Кавгадий відрядили до Михайла у вежу убивць, а самі коней на торгу, тому що торг був близько від вежі, на переносні Убивці (не кати! – В.М.) проникли у вежу, розігнали всіх, схопили Михайла за колоду і вдарили його об стіну так, що проломилася; не дивлячись на те, Михайло підхопився на ноги, кинулося на нього безліч убивць, повалили на землю і били нещадно, нарешті один з них, ім'ям Романець, вихопив великий ударив ним Михайла в ребро і вирізав серце. Вежу розграбували (виділено – В.М.) і татари, тіло мученика кинули нагос [4, с. 10]. У 1339 р. за наклепом вже Івана Юрійовича Калити тверського Олександр Михайлович був засуджений в Орді на смерть. Очолював сам на зустріч вбивцям і був розірваний на шматки сином Федором Олександровичем. Руських князів в Орді не стільки їх різали як свиней чи баранів. Якщо особистість князя, його діла були роздавленими, то що можна казати про представників соціальних прошарків.

Таким чином, зовнішнім фоном формування ціннісно-смыслового простору російської культури виступали: абсолютна, панівна ситуація хана, вакханалія насильства з боку татар, що відкидали правила правового регулювання і уявлення про значення особистості і життя, і посіяний ними страх. Далі обмежимося аналізом теми як абсолютних цінностей, фундаментальних опор, що визначають основну структуру смислового поля, метрику ментального простору культури.

На наш погляд, рішенням цього завдання в загальному плані відстеження зміни змісту і структури домінуючих тем давньої культури епохи Київської Русі, що складають теми "сили", "воли", "роду", "здобичі", "Бога", а також "Руської землі".

Тема "сили"

Тема "сили" була однією з універсальї ментального простору культури Київської Русі. Ставка на силу, силові рішення були нормою соціального життя, що забезпечувала успіх, стабільності соціальному стану. На відміну від західноєвропейської культури, найважливішим засобом побудови простору стабілізації виступав закон, у давньоруській культурі, а не російській цю функцію виконувала Сила. Одну з фундаментальних основ (якщо не сказати головну опору) західноєвропейської

починаючи з Стародавньої Греції, складав Закон, абсолютна сила Закону, влада Закону. У давньоруській культурі, а потім і в російській – закон Сили, влада Сили. У переході від варварства до цивілізації, у процесі культуроосвітництва немає більш важливої проблеми, як зруйнування “силового мислення” міфологічної варварської свідомості. Це універсальний Виклик для усякої виникаючої культури. Можна сказати, від того, наскільки вдасться суспільству підірвати древні корені дикої культури сили, залежить плідотворність генезису культури. Універсальною Відповіддю є опора на Закон і вищі форми релігії, що відкрили царство чистого духу, трансцендентного божественного буття. Російській культурі знайти ефективну Відповідь не вдалося аж до цього часу, що визначило якийсь перекошений, химероподібний шлях культурного розвитку, у якому не можна відшукати жодного періоду відносного благоденства, “з людським обличчям”. Навіть періоди культурного злету російського Духу завжди відбуваються на тлі дикості, звірства, крові..., немов би всупереч лиховісному царству сили. Якщо в період Київської Русі культ сили, як діонісійський початок, виступав проявом язических коренів, природних сил, мав життєстверджуючий характер, а багатство природних ресурсів додавало йому зм’якшених форм, то татаро-монгольське ярмо в другій половині XIII століття перетворило культ сили на культ насильства як форму зовнішнього, протиприродного гноблення. А в умовах постійного грабунку, відтоку природних багатств і виробленого продукту насильство прийняло більш тверді форми. Колишня сила відійшла в минуле. “Сила наших князів і воевод зникла” [1, с. 449] – шкодує Серапіон Володимирський. Зовнішня атмосфера насильства, створена татаро-монголами, поступово інтеріоризувалася, стала іманентним вираженням внутрішнього надламаного духу і духовного простору культури.

Тема “роду”

Тема “роду” як універсальний спосіб сприйняття світу в термінах кровно-родинних відносин у другій половині XIII століття руйнується, втрачає характер домінуючої теми. Якщо в культурі Київської Русі “родовий” і “силовий” способи мислення як прояви дохристиянського світосприймання, подібно чашам ваг, врівноважували один одного, що знаходило висвітлення у відносинах між князями, які у своїх усобицях як у формах силових взаємин завжди виходили з уявлень про колективне володіння Руською землею і кровно-родинний його розподіл в рамках усього роду, то після розпаду давньоруської держави розвалюється розгалужене родове дерево на безліч гілок, утрачається свідомість кровно-родинної єдності.

Наростання процесу феодалної роздробленості призводить до

подальшої партикуляризації мислення, до сприйняття світу в усю цілу окремих категоріях, вузьких межах. Для князів в епоху Київської Русі характерне метасприйняття Руської землі, туземського народу, немов зверху, над. Це бачення втрачається. На зміну "роду" приход "родина". Спадкосмі відносини тепер обмежуються рамками роду. Межі володінь визначають обрій князівської родини, розширити її може тільки сила. Аргумент сили і тут стає вирішальним.

Тема "вольниці"

Установлення татаро-монгольського ярма призвело до зникнення духу "вольниці" Київської Русі як домінуючої теми, що перенесла душу давньоруського слов'янина, від холопа до князя. Дух "вольниці" як глибинне світовідчуття неосяжного простору, роздолля, відсутності жорстокого соціального і духовного гніту (завжди можна було відійти в іншу землю) і нерозвинутої системи правових обмежень, мерзотного законодавства, варварської волі, був одним з живлющих джерел духовної культури Київської Русі, що додавав їй своєрідної чарівності. Зовні неупорядкований, безладний, раціонально неорганізований спосіб життя виявився унікальною реалізацією в історії світової культури прагнення до волі.

Подібної ціннісно-мисленневої орієнтації, як домінуючої теми, універсальї духовного простору, у жодній іншій культурі нам знайти вдалося. Це світовідчуття в другій половині XIII століття зникло. Воно немовби пішло в колективне несвідоме і залишилося у вигляді щемливої туги, як ностальгії в російській культурі за безповоротним утраченим святом натуралістичної волі, щиросердечним простором подальшому розвитку, збудований на насильстві ментальний простір російської культури у своїй основі знайде фундаментальний розрив з зростаючим тотальним деспотизмом і загнаним у глибини несвідомого "натуралістичним анархізмом". Цей духовний конфлікт буде частково "знятимися" стійкою традицією до пияцтва, а також у так званій "колонізації", утечі від гніту на окраїни російської держави, де не діє царський, чиновницький і поміщицький гніт. Але останні, як воїни-зайця, переслідують "вольницю", невідступно витісняючи її за межі свого просторового панування і, таким чином, стимулюючи подальшу "колонізацію".

Колонізація найчастіше має два джерела: чи перенаселені метрополії як у Стародавній Греції, чи насильство як утеча протесту в Новий Світ від релігійних утисків. У Росії при постійній нестачі трудових ресурсів, запустінні центральних районів "колонізація" поза межних деспотичній державі земель була випробуванням способом утечі від тотального соціального і духовного насильства. Згодом "вольниця" буде, подібно до спалаху, епізодично проявлятися в розбі

його воеводу, полонили жителів і пішли назад в Орду. Олексій княжити у Володимир [4, с.152]. Коли князь Ярослав у 1237 примушений новгородцями виїхати з Новгорода, він став вояком для походу на Новгород і звернувся по допомогу до татар. Великий Новгород врятував костромський князь Василь Якович, але, як зауважує С.М.Соловйов, не з жалу до новгородського суперництва з братом Ярославом, боячись посилення останнього, приїхав в Орду і повернувся з дороги татарську рать [4, с. 152]. Близькі родинні відносини не стримують князів, коли стоїть питання про розширення влади. "Ханський баскак Ахмад помітив: "Князь Олег і родич його, князь Святослав... ім'ям татарами а насправді розбійники" [4, с. 207]. Цю оцінку можна зробити і багатьох князів.

Спрага здобичі витісняє на периферію ментальної культури загальнооруські, загальнолюдські, релігійні цінності про народ, Руську землю, честь і справедливість, церкву втрачають абсолютний характер. Критерієм розрізнення теми є абсолютність переваги, безумовний пріоритет вибору її з іншими темами-цінностями, що і надає їй характеру цінності. Домінуюче значення теми "здобичі" істотно змінює світосприймання. Тому для нашого сучасного світогляду національним, загальнолюдським цінностям, визначаючим тематичного простору сучасної культури (народ, Батьківщина людини й ін.), віддається очевидна перевага, здається дивним період Київської Русі чи в XIII-XVI ст. який-небудь князь (наприклад, Володимир Мономах, Андрій Боголюбський, Іван IV), безумовно, набожний, щирий християнин, розорюючи свого суперника, убивав місцеве населення, руйнував церкви. І, хоч ці зlodіяння сприймалися усіма як норма, незважаючи на критику церковних діячів. Утім, останнім це не заважало давати свою оцінку тим же князям і царям як найхристияннішим, і церквою.

Тема "бога"

Тема "бога" являє собою складне, повчійно розгалужене вираження релігійної насиченості духовної культури в цілому, а релігійної свідомості. Тема "бога" розглядуваного періоду розвитку християнських уявлень у північно-східній Русі елементи язичеських світосприйманий.

Татари-монгольське ярмо поглибило розлам ментального що виник ще в культурі Київської Русі, який виявлявся в непростостоянні християнських ціннісно-мисленнєвих ориєнтацій споруджуваного на насильстві соціального життя. Християнство

новгородських ушкуйників, у селянських повстаннях, особливо під керівництвом С.Разіна, образ якого виявляє собою яскравий зразок і втілення духу “вольниці”, і Є.Пугачова, буде жевріти в середовищі розбійників. Дух “вольниці” повноцінно “живе” лише в російських народних казках, перепоєнює їх, а в російських народних піснях — звучить з тужливим смутком як ностальгія за утраченою вольницею.

Тема “здобичі”

Поряд із Силою і Здобич залишається головною всепоглинаючою пристрастю, що домінує, темою як абсолютною цінністю, універсальною ментального простору. Здобич виявляється штурвалом, що скеровує застосування Сили і не тільки Сили — усіх засобів для досягнення заповітної мети. Абсолютний характер “здобичі” як домінуючої теми виражається в тім, що немає іншої цінності, що могла б обмежити сферу її прикладення. Ні закон, ні мораль, ні релігія не створюють їй перешкоди. Тільки протистояння сил врівноважує, упокорює спрагу Здобичі. Тема “здобичі” — складна, комплексна категорія, домінуючою ланкою якої є глибока пристрасть до наживи, до усіх форм матеріального багатства. Якщо в епоху Київської Русі невгамовна спрага до наживи прикривалася суперечками про старшинство, що надавало видимості справедливості, давало зовнішнє виправдання князівським грабункам і розбоям під час усобиць, то після встановлення татаро-монгольського ярма прагнення до здобичі не ховається ні за яким моральним і релігійним одягом, а виступає в оголеному вигляді, як самодостатня цінність, що не вимагає інших основ для свого виправдання. В атмосфері насильства Здобич виступає як основна норма соціального життя. У північно-східній Русі одержання здобичі було можливе тільки за рахунок сусіднього удільного князівства. Тому показово, що князі для збільшення сили активно залучали татар, як раніше половців, не бентежачись тим, що самі наводять руйнування, страждання і загибель побратимам по вірі і крові. Шкурний інтерес серед князів, безумовно, переважав. Один з головних “патріотів” і захисників північно-східної Русі Олександр Ярославович Невський у боротьбі зі своїм рідним братом Андрієм за Володимирську землю, якому вона дісталася за заповітом від батька Ярослава, у 1252 р. відправився в Орду до сина Батия Сартану зі скаргою на брата. Олександр одержав старшинство і привів татар (один з перших!) під начальством Неврюя в Суздальську землю. Андрій при цій звістці сказав: “Що це, господи! Поки нам між собою сваритися і наводити один на одного татар; краще мені бігти в чужу землю, ніж дружитися з татарами і служити їм”. Зібравши військо, він вийшов проти Неврюя, але був розбитий і біг у Новгород, не був там прийнятий і видалився у Швецію, де був прийнятий з честю. Татари взяли Переяславль, захопили тут сімейство Ярослава, брата Андрієва, убили

Його воеводу, полонили жителів і пішли назад в Орду. Олексій княжити у Володимир [4, с.152]. Коли князь Ярослав у 1024 примушений новгородцями виїхати з Новгороду, він став вождем для походу на Новгород і звернувся по допомогу до татарів. Великий Новгород врятував костромський князь Василь Якович, але, як зауважує С.М.Соловйов, не з жалю до новгородського суперництва з братом Ярославом, боячись посилення останнього, приїхав в Орду і повернувся з дороги татарську рать [4, с. 152]. Близькі родинні відносини не стримують князів, коли стоїть питання про розширення влади. "Ханський баскак Ахмат помітив: "Князь Олег і родич його, князь Святослав... ім'ям чужим, а насправді розбійники" [4, с. 207]. Цю оцінку можна вважати багатьох князів.

Спрага здобичі витісняє на периферію ментальної культури загальноноруські, загальнонародські, релігійні цінності про народ, Руську землю, честь і справедливість, церкву втрачають абсолютний характер. Критерієм розрізнення теми є абсолютність переваги, безумовний пріоритет вибору її з іншими темами-цінностями, що і надає їй характеру цінності. Домінуюче значення теми "здобичі" істотно впливає на світосприймання. Тому для нашого сучасного світогляду національним, загальнонародським цінностям, визначаючим тематичного простору сучасної культури (народ, Батьківщина людини й ін.), віддається очевидна перевага, здається дивним період Київської Русі чи в XIII-XVI ст. який-небудь князь (наприклад, Володимир Мономах, Андрій Боголюбський, Іван IV), безумовно, набожний, щирий християнин, розорюючи свого суперника, убивав місцеве населення, руйнував церкви. І ці злочини сприймалися усіма як норма, незважаючи на критику церковних діячів. Утім, останнім це не заважало давати свою оцінку тим же князям і царям як найхристияннішим, найкращим церквою.

Тема "бога"

Тема "бога" являє собою складне, понятійно розгалужене вираження релігійної насиченості духовної культури в цілому, або релігійної свідомості. Тема "бога" розглядуваного періоду розвитку християнських уявлень у північно-східній Русі є елементи язичеських світосприймання.

Татаро-монгольське ярмо поглибило розлам ментального світогляду, що виник ще в культурі Київської Русі, який виявлявся в непростостоянні християнських ціннісно-мисленнєвих ориєнтацій споруджуваного на насильстві соціального життя. Християнство

одного боку, на той час ввійшло в плоть і кров давньоруського слов'янина, визначало фундаментальну структуру його світосприймання і лад способу життя. Ця обставина при описі критичних ситуацій у давньоруській літературі (у молитвах, клятвах, промовах перед битвою та ін.) виявлялася в словах "за віру". З іншого боку, виявилось, що жити відповідно до християнських вимог у суспільстві, просоченому духом Насильства, Сили і Здобичі, не можна. Ментальний світ немовби розколовся на дві реальності: царство скверни (натуралізму, сили, насильства і наживи) і царство чистої духовності (умертвіння плоті, покаяння, прагнення до вічного життя). Цей розкол пройшов через душу кожного давньоруського слов'янина. У давньоруських джерелах князі подібні дволикому Янусові: з одного боку – глибоко віруючі християни, що постійно моляться про порятунок душі, що будують церкви, що борються за віру, церкви і християн, з іншого – подібно до диких варварів, заради влади і наживи чинять криваві злодіяння, руйнують міста і церкви, б'ють християн та ін. Тому в другій половині XIII ст. у північно-східній Русі стає досить масовою утеча від мерзенності навколишнього життя в монастирі.

Монастирі залишалися могутнім джерелом насичення духовного простору культури християнськими уявленнями і переживаннями. Велика частина чернецтва і духівництва служила живими зразками християнського життя. У давньоруській і російській культурі аж до петровських часів приклади величі духу, духовного подвигу, бездоганного поведження знаходимо тільки і винятково серед чернецтва і служителів церкви, коли заради життя вічного, високих християнських ідеалів приносилося в жертву власне життя. Примітно, що серед князів, вищої соціально-політичної еліти епохи Київської Русі, Московської держави і аж до XVIII ст. ми не знаходимо прикладів шляхетних учинків, не говорячи про бездоганно прожите життя. Очевидно, що ні княгиня Ольга, ні Святослав, ні Володимир, ні Ярослав, ні Володимир Мономах, ні Олександр Невський, ні Дмитро Донський та ін. не є прикладом наслідування. Життя і мученицька смерть Бориса і Гліба, суворе чернече подвижництво Печерського ченця з князів Святоші, мученицька смерть чернігівського князя Михайла за віру в Орді є зразками християнського служіння, як утілення християнського ідеалу, християнських цінностей, але не князівського ідеалу і цінностей.

І це цілком зрозуміло. Тут визначається істотна різниця давньоруської, і російської, і західноєвропейської культур. Якщо висока давньоруська, а згодом і руська культура до XVIII ст. будувалися тільки і винятково на християнському ідеалі, християнських цінностях (основні цінності князівсько-дружинної субкультури доблесті, слави мали єдине джерело – силу), то ціннісна палітра західноєвропейської культури

виявляється значно багатшою. У західноєвропейській культурі в XI столітті розквіт середньовіччя одержав могутній розвиток рицарський рух, основні цінності якого мали світський характер.

Таким чином, у другій половині XIII ст. у північно-східній Європі одержав подальший розвиток язичеський ціннісно-тематичний педжерело язично-силового субпросторового розгортання, у той час навпаки, християнська фундаментально-тематична структура втрачала свою енергетичну міць, що призводило до відносної деградації "сплескування" християнської субпросторової конфігурації. Беручи увагу, що будь-яка схема істотно спрощує досліджувану проблематику, усе-таки спробуємо схематично зобразити язичеську конфігурацію можна представити у вигляді багатшарової піраміди: на вершині "царя" (татарського "хана", що виступала як вихідна "аксонометрична" тематичного субпростору); татарський хан породжує атмосферу насильства і страху, що у свою чергу стимулює розвиток як абсолютних цінностей натуралізму сили і здобичі (С-Зд) як "закономірних" язичеського простору культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Памятники литературы Древней Руси: XIII век / Общ. ред. Л.А. Дмитриева и Д.С. Лихачева. – М., 1981.
2. Памятники литературы Древней Руси: XIV – середина XV века / Общ. ред. Л.А. Дмитриева и Д.С. Лихачева. – М., 1981.
3. Памятники литературы Древней Руси: Вторая половина XV века / Общ. ред. Л.А. Дмитриева и Д.С. Лихачева. – М., 1982.
4. Соловьев С.М. История России с древних времен: В 18 кн. – М., 1981.

УДК 14: (355.15+355.23+355.55)

Філін Г.І., кандидат філософських наук,
Круть П.П., кандидат філософських наук

РОЛЬ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ПІДХОДУ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОГО ІНЖЕНЕРА

Творчість у військовій справі є процесом мислення та діяльності, в ході якого вирішуються складні, нетипові задачі управління військом.